

L'EPIDÈMIA DE PALUDISME DE 1836 A L'EMPORDÀ

TORRENT i QUER, Narcís

 <https://orcid.org/0009-0009-6879-5579>

Llicenciat en Medicina i Cirurgia (UB) i Dr. en Història Contemporània (UdG).

Saldet (Ventalló), (Alt Empordà). narcis19878@gmail.com

Rebut: 14 d'octubre de 2022

Acceptat: 11 de març de 2023

PARAULES CLAU:

- *Paludisme*
- *Empordà*
- *Topografies mèdiques*
- *Epidèmies*
- *Segle XIX*

RESUM: Revisem la darrera gran epidèmia de paludisme de Catalunya, a través de les topografies mèdiques. Va afectar a la zona compresa entre les localitats de L'Escala, Viladamat, Verges, Torroella de Montgrí i l'Estartit. Fou important per la seva morbiditat (a Torroella de Montgrí, segons el Dr. Ramon Congost, d'una població d'uns 3.600 habitants només 20 o 30 van resultar il·lesos) i una mortalitat d'un 10% de la població total (861 persones).

PALABRAS CLAVE:

- *Paludismo*
- *Empordà*
- *Topografías médicas*
- *Epidemias*
- *Siglo XIX*

LA EPIDEMIA DE PALUDISMO DE 1836 EN EL EMPORDÀ. RESUMEN:

Se trata de la última gran epidemia de paludismo de Catalunya, su extensión territorial comprendió aproximadamente el espacio geográfico comprendido entre las localidades de L'Escala, Viladamat, Verges, Torroella de Montgrí i l'Estartit. Fué importante por la morbilidad (en Torroella de Montgrí, según el Dr. Ramon Congost, de una población de unos 3.600 habitantes sólo 20 o 30 resultaron ilesos) y la mortalidad un 10% de la población total (861 personas).

KEYWORDS:

- *Malaria*
- *Empordà*
- *Medical topographies*
- *Epidemics*
- *19th century*

THE 1836 MALARIA PANDEMIC IN L'EMPORDÀ. ABSTRACT.

It was the last great malaria pandemic in Catalonia, and its territorial extension covered approximately the geographic area between the towns of L'Escala, Viladamat, Verges, Torroella de Montgrí and l'Estartit. It was a particularly relevant pandemic in terms of morbidity (in Torroella de Montgrí, according to Dr. Ramon Congost, out of a population of some 3.600 inhabitants, only 20 or 30 were unharmed) and mortality, 10% of the overall population (861 people).

CITACIÓ DE L'ARTICLE: TORRENT i QUER, NARCÍS. "L'epidèmia de paludisme de 1836 a l'Empordà". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2024; 81: 187-210. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2024.81.10>

Actualment s'accepta que el paràsit causant del paludisme, malària o febres intermitents, en la seva forma més letal, va fer el salt dels goril·les (i no dels ximpanzés, com s'havia cregut fins l'any 2010) als humans fa entre 5.000 i 10.000 anys, a l'Àfrica central, concretament en la seva part occidental, en països com Gabon o el Camerun, a través d'una sola picada de mosquit (es tractaria per tant, d'una zoonosi o malaltia infecciosa transmesa per animals, en general vertebrats, als humans). “Els goril·les contagiaren als humans, no els humans als goril·les”.

El paràsit ha superat amb èxit notable tots el paranys que li hem anat posant a través dels segles per erradicar-lo, de tal manera que encara avui en dia, segueix provocant una gran morbiditat (amb prop de 200 milions d'infectats anuals) i mortalitat (416.000 morts el 2017 i 405.000 el 2018, el 67% són infants de menys de 5 anys, OMS).

CRONOLOGIA DELS DESCOBRIMENTS REFERITS AL PALUDISME:

1880. Alphonse Laveran descriu el gènere *Plasmodium* com el paràsit causant de la malaltia.

1897. Ronald Ross en descriu la femella del mosquit *Anopheles* com el vector de la malaltia.

1898. Giovanni B. Grassi en descriu el cicle biològic complet en l'home (hoste) i en el mosquit.

Plasmodium falciparum que provoca el paludisme maligne, i *Plasmodium vivax*, que provoca el paludisme terciari, benigne, són les dues espècies que parasititzen més freqüentment els humans, a voltes sincrònicament. *Plasmodium ovale* i *Plasmodium malariae* també poden ocasionalment ser infectius. Se'n coneixen un total de 125 espècies.

Al llarg del segle XIX el paludisme va estar molt present en diverses onades epidèmiques. Les zones més afectades van ser les comarques gironines al nord, les terres humides, com la zona dels aiguamolls del Ter, al Baix Empordà; els deltes de l'Ebre i del Llobregat i el Pla d'Urgell. Tot i la prevalència del còlera i la febre groga, el paludisme no era ni de bon troç una malaltia residual, sinó un tipus de febres tercianes que va posar a prova la professió mèdica de l'època.¹

Si bé és cert que la malaltia restà present a Catalunya sense interrupció durant tot el segle XIX amb brots més o menys importants, (fins i tot a finals de segle, la mortalitat per paludisme a Tortosa encara era d'un 8% del total de les malalties infeccioses); per la seva extensió i morbi-mortalitat, (10% de mortalitat de tota la població afectada) només podem considerar l'epidèmia de paludisme de 1836, com a tal. Fou la més important del segle XIX i de fet l'última epidèmia important registrada a Catalunya.

Afectà aproximadament l'espai geogràfic comprés entre L'Escala, Viladamat, Verges i Torruella de Montgrí i l'Estartit. Segons les fons consultades, en resultaren afectades les següents poblacions: Torroella de Montgrí, Gualta, L'Estartit, Ullà, L'Escala, Viladamat, Albons, Bellcaire, Verges, la Tallada, Tor, Marenyà, Canet de Verges (actual Canet de la Tallada) i Sobrestany, totes compreses dintre l'espai citat, i amb tota seguretat algunes d'altres.

L'OMS donà per erradicat el paludisme a Catalunya l'any 1964.²

L'EPIDÈMIA

En un document manuscrit de 5 pàgines conservat a l'arxiu patrimonial familiar Trias i Puigsureda del seu mas de Cabanelles (Alt Empordà) titulat "Notes", (en realitat, un estudi genealògic de la família d'autor desconegut), hi consta una anotació de 1835 del Rector Faustí Nicolau, d'Albons, que relata la història de na Creixença Vilà.

NOTES

1ª En l'any 1835, que les febres s'havien ensenyorit de la comarca i estés el dol per tot arreu fou quan la Creixença Vilà (quondam) després d'haverse-li mort el marit; els fillets, Paulí, Anton, Climent i Caterina; els cunyats, Narcís, Jaume i Josep, veien que el governador de Girona no feia cas dels prec dels pobles assotats per l'epidèmia, inicià una enèrgica protesta contra el cultiu de l'arròs i reunint a toc de sometent els habitants d'Albons, Bellcaire i Torroella de Montgrí a la plaça de dita vila, "arengà" a la nombrosa concurrència exposant tan fermes raons, que tots unànimement amb el crit de "a espatllar crestas" acordaren destruir els regadius, i amb el compliment d'aquest acord, cessà dit cultiu i amb ell, ses conseqüents malalties en tota la comarca arrossera de l'Empordà. Tenia llavors la Creixença 47 anys -(A)(C).

En lo llibre d'òbits d'Albons corresponent al mateix any, el Sr. Rector escrigué lo següent: Nota 1835="En aquest mes d'octubre de 1835 s'ha fet la odiosa collita d'arròs que se sembrar en els mesos de març i abril de dit any en la meitat dels camps que estan entre Sinyana i el rec del molí i s'estenia la sembra de dit arròs des de la carretera i pont de Sinyana fins a l'estany de Bellcaire; se feu també en lo pla de Canet de Verges i en lo terme de Torroella de Montgrí i Gualta i fou tan pestífera i perjudicial la tal sembra d'arròs particularment en les poblacions de Viladamat, Albons, Bellcaire, Tor, Marenyà, La Tallada, Ullà, Torroella de Montgrí i altres, que en prou feines quedà algú que en dit any no fos atropellat repetides vegades de les abominables i odioses febres, arribant a l'extrem de no poder-se assistir els uns als altres de la mateixa casa, no obstant de ser molts en ella". = Faustí Nicolau. Rector.

A.— *"Una dona ja entrada en anys, que havia servit de criada a la Creixença, com a record dels "estragos" ocasionats per a la epidèmia i del agraïment que li devien tenir la gent d'aquell temps, recitava sovint el cantar següent:*

Mares que'n teniu filles, –Si no les estimeu gaire, –Caseu–les a Albons o Bellcaire; I si les voleu mortes aviat –Caseu–les a Viladamat".³

Aquesta rondalla ja dóna, per si sola, una visió de l'impacte que el paludisme causava entre la població de l'Empordà.

Veiem quina fou l'actitud de les autoritats sanitàries i polítiques, a través de les fons consultades.

L'EPIDÈMIA A LES TOPOGRAFIES MÈDIQUES DE LA REIAL ACADÈMIA DE MEDICINA DE CATALUNYA

Les topografies mèdiques són la principal aportació bibliogràfica de la medicina rural a la sanitat pública. Representen la línia de pensament mèdic que analitza detingudament aspectes ambientals i socials en els processos que afecten a la salut

de les persones i de les comunitats. Són, per tant, un clar exponent de la mentalitat mèdica i sociocultural d'una època determinada.

L'origen d'aquest tipus de literatura científica cal situar-lo a finals del segle XVIII, moment en que s'inicia l'higienisme, un corrent de pensament que apareix impulsat principalment per un grup de metges que critica la manca de salubritat de les ciutats industrials i proposen mesures per millorar la salut i les condicions de vida de la població.⁴

En consonància amb els objectius de la Reial Acadèmia Mèdico-Pràctica de Barcelona, es va encarregar de fer un pla per a l'elaboració de les Topografies Mèdiques. Les bases per aquest tipus de concursos públics anuals consten a la *“Circular del plan Metódico y compendioso, para formar la topografía de alguna población, nuevamente extendida de acuerdo de la Nacional Academia de Medicina Práctica de Barcelona por sus socios residentes los Dres. D. Francisco Salvá, D. Juan F. Bahí, D. Antonio Vilaseca y D. Rafael Nadal y arreglado según las bases, que en 1788 adoptaron para el mismo objeto D. Francisco Salvá y D. Francisco Sanpons de orden de la misma”*.⁵

Topografia mèdica de Torroella de Montgrí (Baix Empordà), 1837.⁶

Ramon Congost,⁷ metge de la vila i, per tant, present des del primer moment en que va esclatar l'epidèmia, comença amb una lloança de l'esforç dels metges per descobrir les causes de les malalties. Després d'afirmar que l'abandó del cultiu de l'arròs⁸ portà la població a la decadència i a que:

“las ricas y opulentas familias que abandonando quizás un pais enfermizo donde en anteriores épocas se cultivó el arroz, dejaron un pueblo proletario y mero colono de sus pingues patrimonios: causa principal en mi concepto de la estrechez y pobreza de los actuales habitantes, circunstancia que debe tenerse muy en consideración en las historias de las enfermedades. Son por otra parte la mayoría de las casas, aun que decentes en su exterior, pequeñas y angustiadas, donde el punible desaseo, la inmundicia, falta de lenceria y ropajes se halla en grado eminente, observándose no menos en varias calles subalternas la ausencia en su limpieza, contra las más justas reglas de una policia esmerada”.

Dóna notícia de l'abastament d'aigua potable; *“las aguas potables que usan los habitantes son de pozo, de fuentes y por lo común del alveo del Ter”*. Segueix parlant del Ter i amb noves notícies de la causa de l'epidèmia, en aquest cas el cultiu del cànem:

“en verano por lo menguante de sus corrientes; así como la anidulación de varios insectos, la putrefacción de los desperdicios vegetales y en particular de considerables cantidades de cáñamo, que en ellas se [il.legible] al efecto de de la consabida preparación de dicho vegetal, deberán precisamente impregnar el agua de sustancias heterogéneas y nocivas extraídas de los restos vegetales y animales entrados en corrupción”.

Segueix amb una notícia sobre la prohibició del conreu d'arròs, *“la historia de pasadas épocas recuerda haberse cultivado por continuados años aquella planta gramínea en esta parte meridional del Bajo Ampurdán, cuyo pestífero cultivo causando gravísimos perjuicios a la pública salud, fue por leyes sabias y justas prohibido enteramente por los años mil setecientos ochenta y ocho hasta mil ochocientos treinta y cuatro”*. Continua amb una referència a l'autorització de nous cultius d'arròs i a una epidèmia de febres intermitents que començà l'Octubre de 1835, precursora, podríem dir, de la de 1836:

“En estos últimos tiempos y con superior permiso a título de ensayo plantease nuevamente su cultivo en una determinada y circunscrita porción de tierra del término del pueblo de Pals, sin haberse experimentado notable mutación en la pública salud de aquellos vecinos. Esta no insaufa tentativa excitó el más vivo interés a los dueños de los dilatados territorios que alternativamente por quinquenio quedaban señalados para semillero de dicho fruto, propasándose por todas partes a extender los sembrados mas allá de los límites estrictamente marcados por la ley. Sucedió esto en mil ochocientos treinta y cinco, habiendose ya en aquel entonces desplegado una epidemia de intermitentes en toda la comarca cuyo numero de atacados ascendió a mas de seiscientos dentro el casco de esta villa, causando no pocas victimas; precursoras señales y fatal anuncio de la tan generalizada y terrible epidemia que han experimentado nuevamente Torroella de Montgrí, la Escala, Albons, Bellcaire, Ullá, Estartit y otros pueblos limítrofes”.

Ara l'autor ens situa en els moments previs a l'epidèmia amb una molt interessant descripció metereològica:

“Precedió a la aparición de la epidemia un tiempo constantemente seco, fue la temperatura de la estación ardiente y abrasadora en extremo, marcando los grados al aire cerrado veinte y cinco del termómetro de Reaumur, dominaba el [vent] sur seco, caliente bochornoso y sofocante; siendo no pocos los infelices que perecieron víctimas de tan extremado calor en las trincheras de la siega (...) hasta principios de Septiembre. Sufria de cuando en cuando la atmósfera repentinas y reiteradas variaciones en su estado Nigro-Armométrico con la aparición de densos vapores que dieron una que otra vez escasísima lluvia (...) cubriase durante la noche la atmósfera de densa y humidísima niebla, que con dificultad desvaneciase aún ya muy entrado el sol sobre el horizonte. Este es el verdadero cuadro que presentó la estación antes y en el decurso de la primera época de la enfermedad”.

Tot seguit ens dona una pinzellada de les labors d'estiu dels jornalers:

“Ocupárase por entre tanto la mayoría del pueblo por los meses de Junio y Julio en la tan penada y fatigosa faena de la recolección y trilla de la cosecha, bañados sus cuerpos en profusos sudores y confundidos en las eras en medio de espesa polvareda bajo los ardientes y centelleantes rayos de un sol abrasador” (...) “Veíanse ya las dilatadas superficies de los pantanosos arrozales cubiertas de verdes y lozanas hojas del vegetal, mientras callaba aún la enfermedad que sordamente debían haber preparado por entre los habitantes en unión quizá de otros agentes la pestifera acción de húmedos y mefíticos vapores. Cual coartada y derretida lava pronta al menor incidente a explotarse en impetuosos torrentes por los cráteres de un volcán, así preparada dentro del organismo la enfermedad solo parecía faltarle un exitador [factor desencadenant] que rompiendo el equilibrio de la vitalidad pudiera hacerla estallar inmediatamente. Negras y densas nubes cubriendo una atmósfera ardiente y bochornosa bajo el soplo del Sur [Mitjorn o vent de la fam] dieron a fines de Julio en medio de horrorísimas y centelleantes descargas eléctricas, escasísima lluvia, que sin llegar a extinguir el polvo de la tierra, expedía esta un olor ingrato e insufrible. Fué este el crítico momento de general conflagración en el corto espacio de quince días más de ochocientos individuos por entre la clase agrícola dentro el casco de la villa eran ya presa de las intermitentes”.

De la semiologia (conjunt de signes i símptomes) que presentaven els afectats ens en dóna clara mostra:

“Lasitudes espontaneas, horripilaciones, temblor general, embarramiento en el dorso, frio glacial, en otros, sensación de un calor urente en los precordios, sofocación, ansiedad alarmante y jaeditación, dolor y tirantez precedian a la entrada del paroxismo. Marcaban a este un calor urente en toda la periferia ingrato al tacto, muy remontado en los precordios y abdomen, piel seca, árida, cara reanimada, ojos inyectados, dolores laminantes de cabeza, lengua encarnada, árida, nigricante y ansiedad en los pletóricos, pulsos llenos, duros, fuertes, tirantes, vibrátiles, en algunos agudísimos dolores con sensación de quemazón en el abdomen, meteorismo en ciertos casos, vómitos, cólicos, retortijones, flujos de vientre, fetidísimos aires urentes que escoriaban el ano, flujos disentéricos, orinas rubicundas, urentes, parcas, iscuria y estranguria, hemorragias por diferentes puntos, especialmente la epistaxis y en varios una obstinada rececacion estercorácea, con todos los síntomas de la más remontada irritacion gastro-intestinal”.

“El método curativo [tractament] fue desde principios de la enfermedad antiflogístico (...) era la sangre de las venas ardiente, humeante, fibrosa en extremo, espumosa, cuajable, espesa, dificultando la salida y en algunos veianse las costras pleuríticas, lardáceas. Además de las evacuaciones generales aplicábanse golpes de sanguijuelas, de preferencia sobre los órganos irritados, en particular sobre el abdomen alrededor de los vasos hemorroidales cuando asi lo exigia la gastro-enteritis y en las sienes en los casos de tendencia al delirio y a los afectos comatosos, cuyos medios fueron siempre coronados de los mas prontos y felices resultados”.

Què volia dir exactament el metge, curava al pacient? milloraven els símptomes? Seguim amb el tractament:

“Abundantes pociones emolientes y emulsivas, el cocimiento de malvas, horchatas de arroz, la solución gomosa, inyecciones emolientes y demolientes, fermentaciones emolientes y refrigerantes del vinagre ayudaron eficazmente la rebaja de los sintomas de excitacion y completaban la castración de las irritaciones gastro-intestinales”.

D'aquesta manera entrava el malalt en una situació diguem-ne de calma:

“rebajándose los accesos febriles y acortándose sucesivamente, fluían copiosas orinas y el vientre daba copiosas evacuaciones de materias endurecidas, de un faetor insoportable y cadáverico, esperando por los efectos de este plan curativo se presentase ocasión oportuna para cortar los paroxismos con los diversos preparados de la quina; así que jamás viéranse cesar aquellos sin la administración de este tan admirable como precioso medicamento”.

Segueix amb la dosi de tractament i la forma d'administració habitual:

“Hechando casi exclusivamente mano del sulfato de quinina a la dosis de ocho a diez granos dividida en cuatro tomas, era esta cantidad suficiente en los principios de la constelacion; la cual propinábase en forma pilular, mas comunamente empero en mezcla de una disolución gomosa, a la que solíase añadir doce granos de nitrato de potasa”. Reconeix també l'autor que a vegades havien de suspendre la quina per haver quedat *“un cierto grado de irritabilidad gastro-intestinal”.*

A continuació fa una pinzellada de la situació en la qual es trobava la gent del poble, sense mitjans:

“El populacho, cansado de sufrir y falta de medios para procurarse una arreglada medicación, puso en boga las más irritantes pócimas: con el vinagre, vino generoso, aguardiente, soluciones en estos líquidos de la pimienta, canela, y aun de la pólvora tomados a la entrada del paroxismo; llegó la desesperación a fatigar, más bién diré cauterizar, la mucosa gastro-intestinal mientras que con los más irritantes apósitos a la piel se aceleraba la conflagración de todo el organismo; bajando aceleradamente no pocos infelices a la tumba, víctimas por cierto de tan inaudita barbaridad. Arrancábase aun a alguno de estos desgraciados de entre las garras de la muerte con los prontos y más eficaces medios del plan atemperante método en aquel entonces seguido siempre de los más propicios resultados. No obstante estas funestas contradicciones del empirismo pocos fueron comparativamente los casos infortunados durante esta primera época, si se atiende a que ascendió a más de dos mil quinientos el número de los que enfermaron por los meses de Julio, Agosto y Septiembre. Fué

mortífera la enfermedad entre los ancianos y en los afectados de crónicas flecmasias, siendo no menos funesta a los niños y muy en particular a las infelices embarazadas, que fueron, rarísima la excepción, constantemente víctimas durante las épocas precitadas”.

Arribat a aquest punt l'autor dóna per acabada la descripció de l'epidèmia i transcriu les conclusions:

“En conclusión de la parte histórica de esta general epidemia, que sin un solo caso en contra ha sido de naturaleza puramente intermitente, debo añadir haber sido el uso prudente de la quinina dada por septenarios en la dosis de ocho a doce granos el único medio en algunos de poderles curar las intermitentes y prevenir sus recaídas; las que después de haber causado multitud de víctimas han dejado por memoria a los que han podido evadir el término fatal en un estado de suma postración y debilidad. Pálidos y aplomados semblantes, abotargamientos, caquexias, infiltraciones hidropésicas son reliquias de la funesta plaga que hemos sufrido cuyo término no nos es lícito prefijar”.

Continua amb l'afirmació de que una bona dieta, sobretot rica en llet, serà de gran ajuda per el total restabliment de la població, a fi de poder recuperar, “*la anterior robustez y lozania”.*

Dedica tot seguit l'atenció a una pregunta,

“¿Cual pudo ser la causa fuese la epidemia decididamente mortal para las infelices embarazadas? Esta cuestión discutiamos en junta en union de los beneméritos señores inspectores comisionados por esta Nacional Academia D. Salvador Mas y D. Pablo Planas, cuyos nombres me complace recordar, quienes por un exceso de su delicadeza me honran por repetidas veces con sus visitas. Atendida la suma y exquisita susceptibilidad en el bello sexo durante el embarazo, considerabamos el útero por entre aquel período como el principal foco de concentración vital, sumamente irritable y simpatizante con todos los demás órganos de la economía”.

Davant d'aquesta especial situació de la matriu en el període gestant es produiria fàcilment el procés inflamatori del mateix amb el subsegüent avortament. Ho descriu molt gràficament:

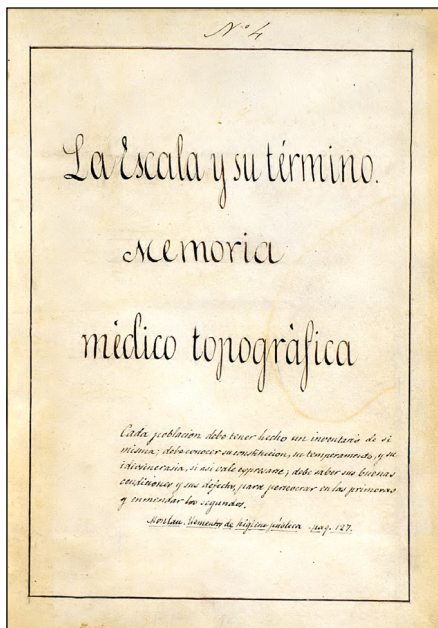
“Parece debia comunicarse rapidamente la inflamación al útero, peritoneo y [con] toda probabilidad [convertir] el útero al estado gangrenoso, antes que el plan antiflogístico hubiera podido prevenir esta terminación fatal. A estos enfermos debiase acercarse a pié de plomo el medico a tantearles el quinado, siempre estrechado entre dos extremos a la par funestos, de precipitar tal vez la irritacion del útero con la acción estimulante del quinado o de exponerlos a ser victimas de la violencia de los paroxismos”.

Acaba conclouent que es tractà d'una epidèmia imponent i tant generalitzada que només en restaren vint o trenta habitants il·lesos d'una població de més de tres mil sis-cents. Tot seguit fa una descripció del lamentable estat en que vivia la major part de la població:

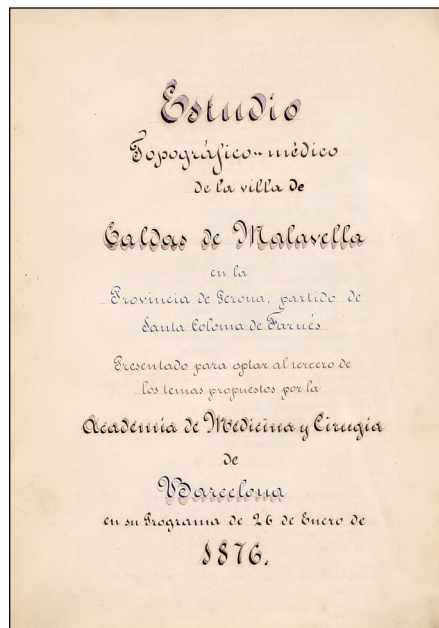
“Sin embargo lamentamos la gran mayoria de los casos desgraciados como efecto del sumo abandono y espantosa miseria a que se ve reducido la gran masa del pueblo. Sin médicos, sin auxilios, sin asistencias, sin un triste sorbo de caldo que alentara en momentos de amargura y conflicto los ya langientes y abatidos miembros, muchos perecian en la soledad y lobregez de angustiadas cobachas envueltos en la inmundicia y hediondez. La miseria, los desarreglos higiénicos, el descabellado empirismo en union de la malignización y pertinacia de la enfermedad han hecho bajar a la tumba no pocas victimas y cubierto de luto un sin numero de familias que quedaban sumidas en su mayoria, en la indigencia y horfandad”.

Paraules, que són, una clara denúncia a les autoritats del miserable estat en que es trobava la població. Acaba amb unes dades de mortalitat:

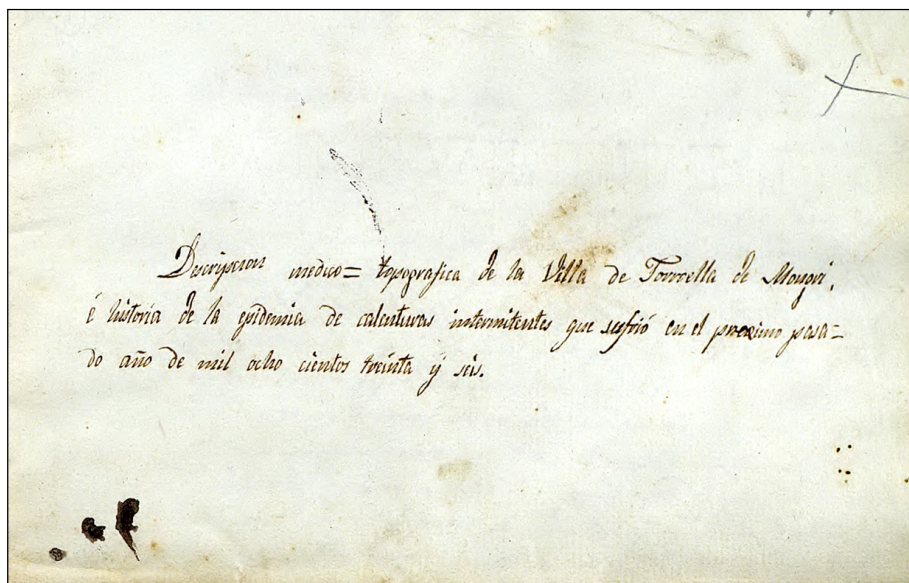
Les xifres de mortalitat, s'apropen a un 10% de la població total. A l'Estartit, barri marítim de Torroella de Montgrí, no hi consta el padró d'habitants.

Figura 1. Portada de la topografia mèdica de l'Escala. (Font: Arxiu RAMC).

Figura 2. Portada de la topografia mèdica de Caldes de Malavella. (Font: Arxiu RAMC).

Figura 3. Portada de la topografia mèdica de Torroella de Montgrí. (Font: Arxiu RAMC).

TAULA 1. FALLECIDOS DESDE LOS ÚLTIMOS DE JULIO A PRINCIPIOS DE ENERO DEL PRESENTE (1837)

(En realitat hi consten els mesos de juliol a setembre de 1836)

	Habitantes	Fallecidos	Hombres	Mujeres
Torroella de Montgrí	3.800	320	157	163
L'Escala	3.550	374	161	213
Bellaire	500	48	28	20
Ullà	480	37	14	23
Albons	500	64	36	28
L'Estartit		8	4	4
Total fallecidos: 851				

Topografia mèdica de Caldas de Malavella (la Selva), 1876.⁹

Francesc Arró i Triay¹⁰ és autor de *l'Estudio topográfico-médico de la villa de Caldas de Malavella, en la provincia de Gerona, Partido de Santa Coloma de Farners*.

De l'Empordà en diu que “*si en el dia se ven algunas poblaciones en un sumo grado de decadencia, débese a que en lejanos tiempos familias distinguidas las abandonaràn quizás por ser un país enfermizo, en donde se habia cultivado el arroz por continuados años*”. I recorda que ja al segle passat el territori fou “*diezmado por atroces epidemias de calenturas intermitentes*”.

Era tant el perjudici que el cultiu d'arròs provocava que finalment: “*quedase prohibido desde el año 1788 hasta el de 1833, en el cual se establecieron arrozales en el estanque Barnegar en el termino de Pals*. Mentre l'arròs va estar limitat a aquest lloc no es produí cap febre, potser per ser allunyat del poble i voltat de muntanyes i prop del mar. Continua:

“Tomando algunos codiciosos propietarios por pretexto que el cultivo del arroz en el estanque Barnegar no habia causado ningun perjuicio a la salud pública en los tres años que se practicaba, acudiose en 1835 a S.M. para que se dignase conceder el correspondiente permiso para hacer extensivo el cultivo de arroz a las tierras que los mismos poseian en otros pueblos”.

A continuació es refereix a l'epidèmia de 1835 ja comentada en les topografies de Torroella de Montgrí, que va fer sis cents afectats, i diu *“en esta siembra no se observó ninguna regla higiénica, pues se llegó a sembrar hasta las mismas paredes de dicha villa sin procurar dar ningun desagüe a las aguas encharcadas”*. Posteriorment el 1836 vingué la gran epidèmia, també abundantment comentada anteriorment, en aquest cas i afegeix com a pobles afectats, Verges i La Tallada dels quals tot i creure que havien sofert el flagell, no en teníem constància.

“Actualmente segun mi amigo el Sr. Dellunder médico de Torroella de Montgri ni en esta población ni pueblos circunvecinos reinan con frecuencia las intermitentes graves (...) Si esta comarca dice el Sr. Dellunder, tiene este renombre, no dudo emana de los aciagos tiempos en que fueron diezmadados a mansalva sus habitantes por los infestos arrozales. Fatídico recuerdo tengo de ello, muy particularmente de los años 1835 y 36, pues perdí a mi malogrado padre (q.e.g.e.) y fuí otro de los tantos que sufrieron por mucho tiempo su letal influjo (...) Este se ha dejado sentir con mas o menos fuerza cada una de las veces que se ha intentado de nuevo la tal siembra, (...) Por esto y por ciencia y conciencia es, que me lancé al palenque contra ella con todas mis fuerzas, aunque débiles en demasia (...) Reinan este año contra costumbre una posicion de intermitentes tanto en esta como en Ulla y Albons, y muy particularmente en Belcaire y Sobrestany sin que exista sembrado el tal cereal, que yo sepa, ni en el Bernegar ni otros puntos, de los continuos y desusados cambios atmosféricos y de las repetidas lluvias no acostumbradas y frecuentes avenidas de los rios lindantes, que alternaban con un sol canicular que nos achicharraba (...) No entresaco consecuencias de estos extremos, porque temeria ofender la clara inteligencia de mis comprofesores (...) A pesar de lo dicho, debo asentar que es muy fácil exista arroz sembrado en el molino de Pals, como es costumbre anual, si bién que en poca extensión, como y también en un terreno cerca de la Escala (...) Aunque no puedo aseverar si existen intermitentes en Verges y la Tallada, por estar fuera de mi radio, me inclino por la afirmativa; porque, amén de las causales antedichas, mucho les convendria a los indicados pueblos una rígida policia sanitaria”.

Topografia mèdica de L'Escala (Alt Empordà), 1884.

Rosend Pi i Puig¹¹ va presentar a la Reial Acadèmia de Medicina la topografia mèdica “*La Escala y su término. Memoria médico-topográfica*”.¹²

Tal com ens descriu el manuscrit:

“La epidemia estalló a fines de 1835 y fue de intermitentes perniciosas, debida a que introdujose el cultivo de arroz en los términos de Pals, Torroella, Bellcaire y gran parte del nuestro y sin atender más que al interés puramente especulativo, no se llenó ninguno de los requisitos que señala la higiene para los ensayos de esta índole. El resultado fué pues el que no podia menos de esperarse; la epidemia se enseñoreó por espacio de dos años de esta villa, causando nada menos que 513 defunciones [374 segons la topografia del Dr Congost]; cerca de la cuarta parte de la poblacion entonces existente (...) el mal se hallaba en la defectuosa organización del servicio sanitario pues con la volubilidad propia de nuestro carácter se habian suprimido las juntas municipales de sanidad para restablecerlas tres años más tarde, y entre tanto gemian muchos pueblos víctimas del abandono en que les tenia el gobierno. Lo peor del caso es que hoy no estamos mucho mejor que antes porque las juntas locales son cuerpos pasivos sin vigor y sin iniciativa; les hace falta una autoridad superior que las presida en casos extraordinarios, o que las mande reunir siempre que lo crea conveniente; y sobretodo que haga respetar y cumplir sus acuerdos”.

Arrel d'aquesta epidèmia de paludisme, a l'Escala hi hagueren 374 morts, 161 homes i 213 dones. El petit cementiri adossat a l'església fou insuficient per encabir el gran allau de cadàvers, situació que obligà a la construcció el 1837 del anomenat “*Cementiri mariner o blanc*” també conegut com a “*Cementiri Vell*” pràcticament arran de mar. La Reial Cèdula de 1787 de “Carlos III” obligava a la construcció dels cementiris fora de les poblacions per raons higièniques. Si la població era inferior a 5.000 habitants, cas de l'Escala amb uns 3.700, la distància es reduïa a 500 metres. Queda però el dubte d'on foren enterrades tantes víctimes si el cementiri no fou edificat fins el 1837. Probablement es sepultaren en una fosa comuna en el mateix lloc on després es construiria el cementiri.

LA JUNTA DE SANITAT DE LA PROVÍNCIA DE GIRONA (1834-1868)

L'any 1720 es va crear la *“Junta de Sanidad del Reino”*. La llei de Sanitat de 17 de març de 1847 i el posterior Reglament de 26 de març, van dictar les regles per les quals havien de regir-se las Juntas Provincials i Municipals de Sanitat. Així mateix, per la llei de Sanitat de 28 de novembre de 1855 es va puntualitzar qui havia de formar part de la mateixa: el governador, l'alcalde, un diputat provincial, el capità del port, un arquitecte o enginyer civil, dos catedràtics de la facultat de medicina, un veterinari i tres veïns.¹³

El 15 de juliol de 1834 quedava degudament constituïda la Junta de Sanitat de la Província de Girona.¹⁴

Sessió del 31 d'agost de 1836.

Apareix la primera notícia referida a l'epidèmia de paludisme de l'Empordà, *“La de Rosas [es refereix a la Junta Local de Sanitat] con fecha del 16 dice entre otras cosas que en el puerto de la Selva y la Escala se padecen enfermedades alarmantes. En vista de ello y de que son conocidas las de la Escala, se acordó se oficiase a la Junta del puerto de la Selva para que manifieste lo que haya sobre el particular”*.

Més endavant la Junta Provincial es dóna per assabentada del expedient obert pel *“Gobierno Superior político”* sobre la malaltia ocasionada pel conreu d'arròs, i envia com a metges comissionats a Torroella de Montgrí als doctors Don Pedro Marqués de la Bisbal i Don Juan Sagar de Verges perquè informin juntament amb els metges de Torroella de la malaltia i de les mesures a prendre per *“hacerlas desaparecer o atenuar sus estragos”*, també es demana al subdelegat de Medicina i cirurgia de la vila que els faci arribar correus informant-los de la situació de la *“salud pública”*. També envia ofici a la *“Real Audiencia de Medicina y Cirugia de Barcelona”* perquè enviï els dos facultatius reclamats pel Subdelegat de Torroella.

Sessió del 9 de setembre de 1836.

Insisteixen en la demanda de dos metges a la Reial Audiència de Medicina i Cirurgia de Barcelona i els envien l'informe del subdelegat.

Donen lectura a una carta d'uns veïns de l'Escala que reclamen un tractament pels malalts i que el morts siguin enterrats fora de la població.

Sessió del 16 de setembre de 1836.

Es dóna la notícia de que han rebut un “*aviso confidencial*” que prové de l'Escala, en el sentit de que la malaltia que si patia era el còlera morbo asiàtic ja que provocava “*vomitos, dolores en el vientre y calambres*”, la Junta s'alarmà molt per que a més a més de la malaltia provocada pel “*cultivo de arroz*”, [paludisme] ara si podia afegir el còlera. Decideixen enviar-hi un vocal de la Junta (Don Pablo Cortada) i dos metges (Don Miguel Ametller i Don Benito Escarrá), i que tenen constància de la situació de la població a través dels informes que els arriben dels ajuntaments “*la multitud de enfermos que hay en ellos, la espantosa miseria a que se ven reducidos y la insensibilidad que han manifestado gran parte de los cosecheros y los señores de las aguas*”, aquests es negaven a socorrer als necessitats el que provocà aldarulls i intents de destrucció dels camps d'arròs sempre “*reprimidos por los Comandantes de Armas*” però aquests avisen de que no podran mantenir la situació per gaire més temps i encoratgen al Govern a que prengui cartes en el conflicte. S'informa de que s'han recollit “*mil reales de vellón*” a través de donatius voluntaris. S'acorda així mateix enviar dos mil rals a Torroella de Montgrí i mil rals a l'Escala, comenten que els pobles estan sobrecarregats d'impostos per “*sostener la guerra en que la Nación se halla empeñada*”. Després de recordar que per la seva poca col·laboració econòmica cap els necessitats, el propietaris de l'arròs, “*sus bienes y tal vez sus personas estan en un inminente riesgo [por] la agitación pública*”, es decideix imposar-los una contribució, que consistirà en el dècim de la collita abans de pagar qualsevol altre impost.

Acorden l'establiment de la Junta local de Sanitat de Verges. També decideixen que es reintegrin els quatre mil rals avançats per la Junta de Beneficència.

Sessió del 21 de setembre de 1836.

Es procedeix a donar lectura dels informes del vocal i dels dos metges enviats a l'Escala de data 19 del corrent, en que manifesten que no hi ha còlera, “*sinó calenturas intermitentes que degeneran a veces en pútridas y provienen de las pestilentes emanaciones de los arrozales. Para el alivio de los enfermos proponen varias disposiciones que siendo puramente gubernativas se acordó pasasen al Gobierno superior político para los efectos correspondientes*”. També i a través d'un altre correu de Torroella de Montgrí, se'ls informa del fracàs del tractament proposat pel farmacèutic de Begur D. Francisco Alio i en prohibeixen la venda del producte.

Sessió del 28 de setembre de 1836.

S'acorda establir un hospital a l'Escala, l'enterrament dels cadàvers fora del poble, i per l'assistència dels malalts de manera provisional s'habilita al "*Bachiller en Medicina D. Narciso Oliveras*" i que serà retribuït en proporció al seu treball.

Llegeixen un informe dels Srs. Ametller i Escarrà sobre la malaltia, causes i remeis, però no se'n detalla res.

També es procedeix a la lectura de l'informe dels "*Subinspectores de epidemias nombrados por la Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona*".

Item, sobre la situació topogràfica dels camps d'arròs feta pel geòmetre D. Luis Barnoya.

Fetes les consideracions oportunes, decideixen: "*obligar a los cosecheros de arroz a inundar los terrenos inmediatamente después de segado el arroz de modo que no queden en seco hasta que se presenten los vientos del Norte o se adelante la estación del frío y que llegado este caso no se hagan los escorros a la vez en todas las heredades sinó progresivamente*".

Es pagarà quatre "*duros*" al dia als Drs. Ametller i Escarrà. Diners que sortiran del "*fondo destinado al socorro de los enfermos que han promovido esta Comisión*".

Es disposa que la quinina es pugui obtenir a un preu més assequible, ja que les quinze pessetes la unça que s'estan pagant ara a través de l'Alcalde de Figueres, es podrien rebaixar, fent la compra directe i estalviant la comissió d'aquell.

Finalment i per tranquilitzar la població, es disposa que els informes dels metges es publiquin al Butlletí Oficial de la Província.

Sessió del 14 d'octubre de 1836.

Aquesta sessió es fa conjuntament amb la Diputació provincial. Es llegeix una proposició de la Junta de Beneficència de Verges en el sentit de que el dècim de la collita d'arròs que s'ha de pagar com a contribució, passi a ser "*el veinteavo*", ja que han calculat que tot i aquesta rebaixa la quantitat a recaptar no baixaria dels "*cuatro mil duros*" quantitat que estimen suficient per socórrer les necessitats dels malalts. La Junta estima que si només recullen el "*veinteavo*" i no fos suficient, després seria molt difícil tornar a recollir diners, per tant es deixa tal com estava, es a dir, en la dècima part.

Sessió del 17 d'octubre de 1836.

Es llegeixen dictàmens relatius a les malalties de l'Empordà de la Junta Provincial i Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona i dels parts de Salut Pública de les Juntes de Torroella de Montgrí i l'Escala.

Es torna a demanar a la Reial Audiència de Medicina i Cirurgia de Barcelona que envii dos metges, sense deixar d'explorar la possibilitat de la presència de metges de Girona o Figueres.

S'acorda pagar "24 reales de vellón al Batchiller Don Narciso Oliveras" com a honoraris.

El Sr. Cortada presentar factura per valor de 663 rals com a honoraris dels dos metges i ell mateix per la tasca portada a terme com a comissionats. La Junta disposa que se'n farà càrrec la Junta de Beneficència de Verges.

Des de la Junta Provincial de Roses se'ls fa saber que allà la població està tranquil·la i sense sospites de malaltia.

Sessió del 21 d'octubre de 1836.

La Junta es dóna per assabentada dels comunicats de salut pública de Torroella de Montgrí i l'Escala.

S'acorda pagar als Drs. Ametller i Escarrà la quantitat de 60 rals diaris enlloc dels 80 que reclamaven, i al Sr. Cortada 30 rals diaris.

S'acorda substituir la vintena part de la collita com a contribució per la quantitat de 20 rals per vessana d'arròs.

Es dóna lectura a un ofici de l'Inspecció d'epidèmies de Catalunya, que tracta de les causes que motivaren "*el regreso a Barcelona de los Subinspectores que habian comisionado*".

Lectura d'un ofici de "*las Juntas del Distrito de arrozales de Torroella de Montgrí*" que manifesten els inconvenients d'inundar els terrenys després de segar l'arròs.

La Junta nega al "*Dr. en Medicina D. Ramón Congost alguna remuneración*" pels treballs fets durant l'epidèmia de Torroella de Montgrí, així mateix sol·licita se'l nomeni "*para asistir a los pobres enfermos de Torroella de Montgrí*".

Figura 4. Capçalera del “Boletín Oficial de la Provincia de Gerona” de 1836.

Figura 5. Portada del “Libro d’actas de la Junta Superior de Sanidad de la provincia de Gerona”.

Sessió del 26 de novembre de 1836.

De fonts fidedignes els arriba la notícia “*que algunos propietarios del Ampurdán preparaban sus terrenos para repetir la siembra del arroz en el año proximo*”, la Junta anuncia que “*se tomaran providencias*”.

Es pren nota de la notificació de la “*Inspeccion de epidemias del Estado*” de que han nomenat als metges D. Antonio Domenech i D. Francisco Puñed per assistir als malalts de l'Empordà. Es reclama a la Junta de Verges el pagament de dietes als dos metges, 50 rals al dia, però que si ja no era necessària la seva presència podien tornar a Barcelona.

Comunicar a la Reial Audiència de Medicina i Cirurgia de Barcelona que s'han rebut els dictàmens dels Drs. Salvador Mas i Pablo Planes.

Lectura d'un comunicat del Dr. Narciso Almar que fa constar que no cobra les dietes per part de la Junta de Verges. S'enviaran ordres a l'esmentada Junta perquè faci el pagament.

Peticció del “*Médico Cirujano Don Pedro Romaguera*” per cobrar alguna remuneració pels serveis prestats a l'Escala. Se li denega.

Lectura dels “*partes*” de salut pública de l'Escala.

La Junta Superior de beneficència de Verges anuncia que hi ha alguns propietaris d'arròs que es neguen a pagar el dècim de la contribució a la vila de Pals. Es decideix que si la Diputació no intervé en l'assumpte no es recaptarà res i se li envia ofici en aquest sentit.

Sessió del 10 de desembre de 1836.

Es procedeix a la lectura de l'ofici dels metges comissionats D. Antonio Domenech i Francisco Puñed que reclamen cobrar les dietes que els hi deu la “*Junta Mayor de Beneficencia*” de Verges.

Lectura dels partes de salut de l'Escala i notificació de que [la Junta] “*se ha visto precisada a cerrar el hospital*”. (No en dóna cap raó).

EL BUTLLETÍ OFICIAL DE LA PROVÍNCIA DE GIRONA (BOP) (1834-1900)¹⁵

BOP 15/10/1836, núm. 83, p. 2, 3 i 4.

S'anuncia un acord de la Junta provincial de Sanitat de 28 de setembre de 1836, on es notifica l'aparició d'una epidèmia de febres intermitents al Baix Empordà. Parla de *“escasez de facultativos (...) espantosa miseria”* i de que han demanat a la *“Academia nacional de Medicina y Cirugía de Barcelona dos Médicos por lo menos que se consideraban indispensables en Torroella de Montgrí y la Escala”*.

Imposen un delme als propietaris i detallen les ajudes econòmiques del govern de la *“Reina Gobernadora”*. En cap moment dubten que es tracti de *“calenturas intermitentes”*. Informa de 2.000 afectats a Torroella de Montgrí i 1.300 a l'Escala, *“todos ellos jornaleros, todos ellos constituidos con sus familias en la indigencia”*.

S'acompanya d'un *“Informe de los Subinspectores de epidemias del Principado de Catalunya”*, que han visitat Torroella de Montgrí, l'Escala, Empúries, Belcaire i altres parts de l'Empordà que conclou que els afectats *“exceden las dos terceras partes de habitantes en la poblaciones citadas, excepto en Ampurias donde es insignificante su número”*, que la majoria ja es troben convalescents i afectats de *“simples calenturas intermitentes”*. Tot seguit dóna unes recomanacions higièniques, però especifica que la més important seria treure a la població de la gran misèria en què viu. En culpa clarament al cultiu d'arròs i acaba dient de l'epidèmia *“que si bién al presente participa en lo general de un aspecto de benignidad, podria desplegar en lo sucesivo un carácter maligno”*, com així finalment fou.

Segueix un Dictamen de la Comissió de Sanitat on s'incideix en la misèria de la població, recomana *“Médicos y dinero”*, prohibir el conreu d'arròs, dessecar els pantans i millorar la qualitat de l'aigua potable.

BOP 04/02/1837, núm. 10, p. 2.

Es publica l'acord de la sessió conjunta celebrada entre la Diputació de Girona i la Junta de Sanitat el dia 16 de Setembre de 1836

“para atender al socorro de más de tres mil jornaleros que se hallaban enfermos, imposibilitados de trabajar y reducidos al último extremo de

la miseria a consecuencia de las calenturas que produjo el cultivo de arroz en el bajo Ampurdán se destinase el décimo de la cosecha de este fruto a un objeto tan piadoso y de tanta importancia”.

NOTES

1. Sobre els diversos aspectes del paludisme a Catalunya, vegeu, entre d'altres: TORRENT i QUER, Narcís. *Cartografia, pràctiques mèdiques i respostes socials a l'entorn del paludisme: Catalunya, segle XIX*. [Tesi doctoral]. Girona: Universitat de Girona, 2017. 333 p.; LÓPEZ i ALEMANY, Màrius. “Contribució a la història del paludisme a Amposta i Delta de l'Ebre”. A: *Gimbernat* [Barcelona], 1988; 10: 193-204; PUJOL i BERTRAN, Antoni. “Josep Pujol Capsada (1869-1944). Biografia d'un metge i l'epidèmia de paludisme del Prat (1919-1924)”. A: *Gimbernat* [Barcelona], 1995; 23: 173-190; ROSADO BATEA, M. I.; VIDAL CASERO, M. I. Problemàtica del arroz en Valencia. Legislación de su cultivo en el siglo XIX”. A: *Gimbernat* [Barcelona], 1985; 5: 357-365.; MARÍ i BALCELLS, Víctor; VALLRIBERA i PUIG, Pere. *El Prat de Llobregat fa un segle segons una topografia mèdica. 1904*. Barcelona: PPU (Publicacions del Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona; 96), 2001. 202 p.; BOSCH CUENCA, P. *La guerra de l'arròs. Conflictivitat agrària i lluita política al Baix Empordà (1899-1909)*. Lleida: Universitat de Lleida (Col·lecció Josep Lladonosa), 2013. 256 p.; FARRÉ TARGA, Miquel Àngel. “El paludisme a l'Urgell al segle XVIII”. A: *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 2022, 36: 105-121; TORRENT i QUER, Narcís. “El paludisme a Catalunya al segle XIX a partir de l'estudi de les topografies mèdiques de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya”. A: *Gimbernat* [Barcelona], 2010; 53: 77-99.
2. BUENO MARY, Ruben; JIMÉNEZ PEYDRO, Ricardo. “Malaria en España: aspectos entomológicos y prespectivas de futuro”. [En línia]. *Rev. Esp. Salud Pública*, 2008; 82: 467-479. Consultable a: <http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_artext&pid=S1135-52272008000500003&lng=es&nrm=iso>. [Consulta: 29 octubre 2022].
3. ARXIU FAMILIAR TRIAS i PUIGSUREDA. *Manuscrit “Notes”*, p. 1-5.
4. URTEAGA, Luis. “Miseria, Miasmas y Microbios. Las Topografías Médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX”. A: *Geo-Crítica. Cuadernos Críticos de Geografía Humana*. Barcelona, 1980; 25.
5. ARXIU DE LA REIAL ACADÈMIA DE MEDICINA DE CATALUNYA (ARAMC). *Libro de Acuerdos y Resoluciones de la Academia Médico-Practica de Barcelona*. Volum I (1770-1795). Junta de 12 de gener de 1787, p. 145; Junta d'1 de desembre de 1788, p. 165; i Junta de 8 de febrer de 1791, p. 223.
6. ARAMC. Fons Topografies mèdiques. CONGOST, Ramon. *Topografía de la villa de Torroella de Montgrí e historia de la epidemia de calenturas intermitentes que ha experimentado desde últimos de julio de mil ochocientos treinta y seis, hasta principios de enero de mil*

- ochocientos treinta y siete*. 13 p. Vegeu: VALLRIBERA i PUIG, Pere. *Les topografies mèdiques de la Reial acadèmia de Medicina de Catalunya*. Barcelona: PPU ((Publicacions del Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona; 86), 2000. p. 89-90.
- ARAMC. Memòries manuscrites, vol. XIII. CONGOST, Ramon. *Descripción Médico topográfica de la villa de Torroella de Montgrí e historia de la epidemia de calenturas intermitentes que sufrió el proximo pasado año de 1936*. 38 p. Vegeu: CORBELLA i CORBELLA, Jacint. *Memòries manuscrites de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya (1800-1900)*. Barcelona. PPU (Publicacions del Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona; 52), 1993.
7. CALBET i CAMARASA, Josep M.; CORBELLA i CORBELLA, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans*. 1a ed. 3 vol. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajoana - Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, 1981-1983, v. 1, p. 151.
8. Després de l'epidèmia de tercianes de l'Urgell de 1784 a 1786 es prohibí el conreu d'arròs el 1792, però ja el 1797 s'autoritza de nou. Les revoltes populars contra el conreu d'arròs al Baix Empordà, foren repetides durant el segle XVIII fins acabar en la violenta revolta de 1789, encapçalada per les arrendataries "Quei i Cayetana", fet que va fer desistir del conreu d'arròs a tot el Baix Empordà. Per una Real Provisión de 12 de noviembre de 1832, s'autoritza novament el conreu d'arròs a País.
9. ARAMC. Fons Topografies mèdiques. ARRÓ i TRIAY, Francesc. *Estudio topográfico-médico de la villa de Caldas de Malavella, en la provincia de Gerona, Partido de Santa Coloma de Farners*. 244 p. Vegeu: VALLRIBERA i PUIG, Pere. *Les topografies mèdiques de la Reial acadèmia de Medicina de Catalunya... op. cit.*, p. 36-37.
10. CALBET i CAMARASA, Josep M.; CORBELLA i CORBELLA, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans... op. cit.*, v. 1, p. 54-55.
11. CALBET i CAMARASA, Josep M.; CORBELLA i CORBELLA, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans... op. cit.*, v. 3, p. 201.
12. ARAMC. Fons Topografies mèdiques. PI I PUIG, Rosend. *La Escala y su término Memoria médico-topográfica*. 229 p. Vegeu: VALLRIBERA i PUIG, Pere. *Les topografies mèdiques de la Reial acadèmia de Medicina de Catalunya... op. cit.*, p. 42.
13. VARELA PERIS, Fernando. "El papel de la Junta Suprema de Sanidad en la política sanitaria espanyola del siglo XVIII". A: *Dynamis*, 1988; 18: 315-340.
14. ARXIU GENERAL DE LA DIPUTACIÓ DE GIRONA. Catàleg del fons de la Junta Provincial de Sanitat de Girona (1834-1868). *Llibre d'actes de les sessions de la Junta Provincial de Sanitat de Girona*, v. 2 (7 juny 1847-1 desembre 1868).
15. *Butlletí Oficial de la Província de Girona* [En línia]. Consultable a: <<https://www.bibgirona.cat/pandora/results.vm?q=parent%3A0000816416&lang=ca&view=hemerotecaDiputacio&t=%2Bcreation&s=0>>. [Consulta: 14 octubre 2022].